

UOT 94(479.24)

C.Ə.Hüseynov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ceyhunh137@gmail.com

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KEÇİRDİYİ BƏZİ AQRAR İSLAHATLAR BARƏSİNDƏ

Açar sözlər: islahat, Şimali Azərbaycan, çar Rusiyası, quberniya, kənd, hökumət

Müəllif məqalədə etibarlı mənbə və ədəbiyyatdan seçilmiş maraqlı materiallar əsasında XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda çar hökumətinin həyata keçirdiyi aqrar islahatların məqsəd və özəlliklərinin həyata keçirilməsini araşdırır. Məqalədə həmçinin bu islahatların ümumilikdə yarımçıq olduğunu, əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmadığını və hökumətin qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmadığını sübut etməyə cəhd edilir.

Дж.А.Гусейнов

О НЕКОТОРЫХ АГРАРНЫХ РЕФОРМАХ, ПРОВЕДЕННЫХ ЦАРИЗМОМ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: реформа, Северный Азербайджан, царская Россия, губерния, деревня, правительство

В статье автор на основе подобранных из достоверных источников и литературы интересных материалов рассматривает цели, особенности и проведение аграрных реформ царским правительством в Северном Азербайджане во второй половине XIX столетия. Здесь предпринимается попытка доказать, что эти реформы в целом носили половинчатый характер, не привели к значительным изменениям и не достигли поставленных правительством целей.

J.A.Huseynov

ON SOME AGRARIAN REFORMS CARRIED OUT BY TSARISM IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Keywords: reform, Northern Azerbaijan, tsarist Russia, governorate, village, government

In this article, the author, on the basis of interesting materials selected from reliable sources and literature, examines the goals, features and implementation of agrarian reforms by the tsarist government in Northern Azerbaijan in the second half of the 19th century. Here an attempt is made to argue that these reforms were generally half-hearted, did not lead to significant changes and did not achieve the goals set by the government.

XIX əsrin 50-ci illərində xarici siyasətdəki uğursuzluq, Kırım müharibəsində məğlubiyyət mütləqiyyətin geniş miqyaslı dəyişikliklərə, təhkimçilik hüququnun ləğvi, zemstvo, şəhər, məhkəmə, hərbi, təhsil islahatları ehtiyacı olduğunu dərk etməsinə səbəb oldu. 1860-1870-ci illərdəki islahatlar rus cəmiyyətinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etdi. Onlar yeni sosial təbəqələrin, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşmasına, mədəniyyət sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu islahatlar bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyasının ucqarlarını, o cümlədən Cənubi Qafqazı da əhatə etməklə bu diyarda həyata keçirilmiş islahatlar, ilk növbədə aqrar dəyişikliklər imperiyanın mərkəzi əyalətlərindən fərqli olaraq özünün yarımçıqlığı ilə xarakterizə olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində çarizmin Cənubi Qafqazın dövlət kəndində apardığı islahatlar sovet tarixçiləri G.İ.Antelava, İ.M.Həsənov, M.A.İsmayılov, H.N.Həsənov və başqalarının əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Şimali Azərbaycanda feodal asılı münasibətlər bir qədər özünəməxsus formada mövcud olmuşdu. Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğal olunmasından sonra yerli əsilzadələrə imtiyazlar verməklə Cənubi Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan çarizm tərəfindən feodal münasibətləri yenidən qanuni şəkildə rəsmiləşdirildi. Kəndli islahatına hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra 1869-cu ilin sonunda Qafqaz qubernatorluğu yanında yaradılmış Komitə layihə hazırladı və təsdiq üçün Peterburqa göndərildi. 1870-ci il mayın 14-də II Aleksandr bəzi dəyişikliklərlə təqdim olunan layihəni təsdiqlədi və ona qanun qüvvəsi verdi.

1870-ci il 14 may tarixli “Zaqafqaziya quberniyalarının: Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və qismən Tiflis quberniyasında ali müsəlman təbəqəsinin torpaqlarında yaşayan kəndlilərin torpaq idarəçiliyi haqqında Əsasnamə” kəndlilərin feodallardan olan şəxsi asılılığını ləğv edirdi [7, c.143]. 15 yaşına çatmış kişi kəndlilər 5 desyatın torpaq aldılar. Onlar torpaq sahibi ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında və barışdırıcı münisflər tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada öz paylarını geri almaq hüququna malik idilər [8, c.630-646].

Torpaq sahibləri öz torpaqlarının 1/3 hissəsini saxlayırdılar. Belə ki, əgər kəndlinin ixtiyarında olan torpaq beş desyatından az idisə, belə

vəziyyətdə sahibkarın torpağından alınmaqla onun torpağının sahəsi 5 desyatınə çatdırılırdı. Belə halda sahibkarın ixtiyarında olan torpaqların sahəsi ümumi sahənin üçdə birindən azalmalı deyildi. Əgər kəndlinin torpaq sahəsi beş desyatından çox idisə, ona o halda dəyilmirdi ki, sahibkarın ixtiyarında olan torpaq sahəsinin həcmi yenə də ümumi torpaqların üçdə birindən az olmasın. Əgər sahibkarın torpaqları bu həcmdən az olardısı, o halda kəndlinin ixtiyarında olan torpaqların beş desyatından artığı sahibkarın xeyrinə ondan alınırdı. Kəndlilərin aldığı pay torpağı sırf əkin sahəsi olmaya bilirdi. Bura onların evinin yerləşdiyi torpaq, yardımçı tikililər, əkilməmiş torpaq sahələri və s. daxil idi. Pay kəndlinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilmədi, lakin onu almaq olardı [6, c.168-169].

Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq Cənubi Qafqazda tətbiq edilən bu əsasnamədə kəndlilərə torpaq almaq üçün xəzinədən borc ayrılmasını nəzərdə tutulmurdu. Kəndli torpaqdan istifadəyə görə torpaq sahibinə vergi ödəməli idi. Onlar hüquqi cəhətdən tam müstəqil oldular və istədikləri yerə gedə bilirdilər. Bu keçidlə bağlı və 1847-ci il Qaydaları ilə müəyyən edilmiş xüsusi şərtlər ləğv edildi. Bununla belə, kəndlilərin torpaq mülkiyyətçilərindən iqtisadi asılılığı qalırdı.

1870-ci il əsasnaməsi digər məsələlərlə yanaşı, sahibkarlarla kəndlilər arasında torpaqdan istifadə məsələlərini də tənzimləyirdi. Torpaq mülkiyyətçiləri ilə kəndlilər arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün kəndlilərin istifadəsinə veriləcək pay sahəsinin müəyyən edildiyi torpaq nizamnaməsi tərtib edildi. Əsasnamədə biyarın ləğvi və onun nağd pul ödəmələri ilə əvəz edilməsi də müəyyən edilmişdi. Pay sahəsinin alınması qaydasının müəyyən edilməsi üçün ödənişin məbləğini və şərtlərini müəyyən edən və qərarını tərəflərə elan edən bərişdirici münşiflərə müraciət etmək lazım idi. Münşifin qərarından narazı qalan tərəf müəyyən müddət ərzində ondan əyalət kəndli işləri idarəsinə şikayət verə bilirdi [8, c.630-646].

Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatının məhdud xarakterinə, həmçinin çar hökumətinin islahatlar zamanı kəndlilərin mənafeyini pozaraq mülkədarların mənafeyini qorumasına baxmayaraq, islahatın müsbət tərəfləri də var idi. Sahibkar kəndlilərinə şəxsi azadlığın verilməsi, bəylərin kəndlilər üzərində polis hüququnun ləğvi, pay torpaqlarının kəndlilərin daimi istifadəsinə verilməsi feodal münasibətlərinin bir çox elementlərini aradan qaldırdı. Bununla belə, əsas istehsal aləti olan torpaq getdikcə daha çox mülkədar-bəylərin əlində qalır, sahibkar kəndliləri isə torpaq mülkiyyətçisi – bəylərdən iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə qalaraq sahibkarların xeyrinə mükəlləfiyyət yerinə yetirməli idilər.

1870-ci il islahatları Azərbaycanın digər yerlərində, 1877-ci ildə Quba qəzasında, 1913-cü ildə Zaqatala dairəsində həyata keçirildi. Torpaq

paylarını almaq hüququnun həyata keçirilməsi 1912-ci ilə qədər təxirə salındı. İslahatlar yalnız sahibkar kəndlilərinə, yəni kəndlilərin 1/5 hissəsinə şamil edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanda rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Rəncbərlərin torpağı olmayıb sahibkar və xəzinə torpaqlarını icarəyə götürürdülər. İcarə haqqı isə yığılan məhsulun təxminən 2/3 hissəsinə bərabər idi. Onlar eyni zamanda sahibkar üçün ağır mükəlləfiyyət də yerinə yetirirdilər. Rəncbər xana, bəyə, din xadimlərinə və vəzifəli şəxslərə məxsus olub xidmətçi təbəqəni təşkil edirdilər [2, s.416].

Quba qəzasında yaşayan rəncbərlərin asılılıqdan azad edilməsi ilə bağlı layihə bu məqsədlə təşkil olunmuş xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanmışdır. Quba qəzasında məskunlaşmış 224 tüstüdən ibarət rəncbərlər 40 sahibkara şəxsi və pul mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirirdilər. Rəncbərlər xüsusi sosial təbəqə təşkil etməyib onların az bir qismi vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən azad edilmişdilər. Rusiya hakimiyyəti zamanı rəncbərlər ilk əvvəl ildə xəzinəyə 4 rubl vergi ödəyir, bəyin xeyrinə şəxsi mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. 1872-ci ildən etibarən isə onlar yalnız zemstvo mükəlləfiyyətini yerinə yetirirdilər [3, c.151-152].

Rəncbərlərlə bağlı iş Dövlət Əmlak İdarəsində təşkil olunmuş komissiya 1871-ci ildən baxmaqla bu komissiya işi 1873-cü ildə başa çatdırmışdı. Komissiyanın nəticələrinə əsasən Quba qəzasının rəncbərlərinə də faktiki olaraq 1870-ci il 14 may kəndli əsasnaməsi aid edilmişdi. Bu qanuna görə rəncbərlərin sahibkarlardan olan şəxsi asılılığı həmişəlik ləğv edilirdi. Bunun müqabilində aşağıdakı qaydada sahibkarlara 25 il ərzində tüstübaşına 5 gümüş rubl olmaqla ödəncin müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdu: əgər rəncbərlər onlara baş qazı, yaxud mahal naibi kimi yüksək vəzifə tutmaq müqabilində deyil, xüsusi xidmətə görə verilmişdisə; onlar ömürlük deyil, qeyri-müəyyən müddətə verilmişdilsə; əgər sahibkar digər məskunlaşmış torpaqlara malik deyildisə; əgər azad olunacaq rəncbərlərin sayı 3 nəfərdən çox olardısı. Nəticədə, Quba qəzasında 133 rəncbəri olan 19 sahibkar əhali məskunlaşmış və boş torpaqlara malik olduqlarına görə ödənc almamışdı. Xəzinə və sahibkar mülklərində məskunlaşmış rəncbərlər kəndlilərlə eyni əsasda torpaqla təmin olunurdular [3, c.157-158].

1896-cı ildə dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiya öz fəaliyyətində 1884-1887-ci illərdə dövlət kəndlilərinin təsərrüfat həyatına dair materiallara əsaslanırsa da, qanun layihəsini hazırlamaq çətin idi. Əvvəlcə mərzləşdirmə aparmaq, kəndli icmasının və torpaq mülkiyyətçilərinin istifadəsində olan torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 29 iyun 1861-ci il tarixli “Zaqafqaziya ərazisində torpaqların sərhədlərinin müəyyən edilməsi haqqında” əsasnamə kənd

icmalarının istifadəsində olan və olmayan dövlət torpaqlarının sərhədlərinin müəyyən edilməsi qaydasını müəyyən edir. Bu müddəaya əsasən hər bir kənd icmasının bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar bu icma üçün ayrılır və onun hüdudları müəyyən edilir. Amma bu müddəalar kağız üzərində qaldı.

Torpağa sahiblik hüququnu təsdiq edən sənədin olmaması müsəlman əyalətlərində torpaq mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə maneçilik törədən başlıca səbəblərdən biri idi. Torpaq sahələrinin xırda hissələrə bölünməsi, sahələrin qarışıq yerləşməsi də çoxsaylı torpaq mübahisələrinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bu sahədə qayda-qanunun yaradılması, torpaqların mərzləşdirilməsi məqsədilə hələ 1861-ci ildən işlərə başlanılsa da ondan sonra keçən müddətdə ciddi işin görülmədiyi, 1886-cı ilə dair məlumatlarda torpaqların cəmi 4 faizinin mərzləşdiyi bəlli olur. Yerdə qalan torpaqların isə sahiblik hüququnu təsdiq edən sənədlərin olmaması səbəbindən belə vəziyyət özbaşınalılara səbəb olurdu [12, c.6].

Yeni tənzimləmə 2 iyun 1887-ci ildə qəbul edildi və əvvəlki tənzimləmədən geriyə doğru bir addım idi. Xüsusi rayonların, o cümlədən onlarla kəndin və xeyli miqdarda dövlət torpaqlarının yaradılması nəzərdə tutulurdu və onların arasında sərhədlər müəyyən edilirdi [9, c. 277-278]. Belə vəziyyət kəndlilər arasında narazılığın artmasına səbəb oldu.

Bu məqsədlə 1897-ci il mayın 26-da qanun qəbul edildi və ona əsasən, 1887-ci il qanununun qəbuluna qədər mövcud olan mərzləşmə qaydası bərpa edildi. Əgər kəndli icmasının istifadə etdiyi torpaq bu kənddə yaşayan dövlət kəndliləri üçün nəzərdə tutulduğundan çox idisə, bu torpaqların artıqlığını kəsmək qadağan idi [10, c.315-319]. Bundan sonra torpaq idarəçiliyi haqqında Əsasnaməni tərtib etməyə başladılar.

Şimali Azərbaycanda həyata keçirilmiş növbəti aqrar islahatı dövlət kəndlilərinin torpaq mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə verilmiş 1900-cü il 1 may tarixli aqrar qanunu olur. 1 may 1900-cü il tarixli "Zaqafqaziya diyarının dövlət kəndlilərinin torpaq idarəçiliyi haqqında" qanun 26 may 1897-ci il tarixli qanunun müddəalarını təsdiq etdi. Dövlət kəndlilərinin kənd icmasına heç bir mübahisəsiz uzun müddət istifadələrində olan torpaqlar verilir. Kəndli icmalarının yığıncaqlarında səsvermə hüququ olan ailə başçılarının 2/3-nin razılığı ilə icma torpaq istifadəsini həyətəyanı (klan) torpaqlarla əvəz etmək hüququ verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Çar hakimiyyət orqanları dövlət kəndində aqrar islahatın layihəsini hazırlamamışdan qabaq dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək məqsədilə 1884-cü ilin əvvəllərində bir qrup mütəxəssisi müəyyən edərək onlara ayrı-ayrı qəzalar üzrə dövlət kəndlilərinin torpaqla hansı səviyyədə təmin olunması, meşələrdən və otlaplardan istifadə məsələlərini öyrənməyi həvalə etdi. Məhz həmin mütəxəssislərin topladıqları məlumatlar 1885-1887-ci illərdə Tiflisdə yeddi cilddən ibarət "Zaqafqaziya ölkəsi dövlət

kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar" adı ilə nəşr olundu [1, s.45].

Dövlət kəndliləri Cənubi Qafqazın vergi ödəyən əhalinin böyük hissəsini təşkil edirdi. Çar hökuməti açıq hərrac yolu ilə torpaqları kəndlilərə, kəndli icmalarına və birliklərinə icarəyə verirdi. Dövlətə məxsus olan və kəndli icmalarının istifadəsində olan torpaqlar dövlət torpaqları adlanmaqla hər 3-4 ildən bir kəndli icma üzvlərinin yığıncağında dövlət kəndliləri arasında (ailələrin sayına görə) yenidən bölüşdürülürdü. Bu proses (yəni payların bərabər bölgüsü) kəndli islahatlarından sonra pozulur.

1873-cü il kameral siyahıyaalınmasına görə Cənubi Qafqazın 5 quberniyasında – Bakı, İrəvan, Yelizavetpol, Tiflis və Kutaisi quberniyalarında belələrinin sayı hər iki cinsdən olmaqla 1444991 nəfər idi. 1884-1885-ci illərdə isə onların sayı artaraq 1671229 nəfərə çatmışdı. Qeyd olunur ki, XIX əsrin 80-cı illərinin ortalarında Cənubi Qafqazda kifayət qədər torpaqla təmin olunmayan 600-800 min dövlət kəndlisi var idi. Başqa sözlə desək, dövlət kəndlilərinin yarıya qədəri torpaq çatışmazlığından əziyyət çəkirdi [4, c.3-4].

1892-ci ilin oktyabrında əkinçilik və dövlət əmlak naziri Ostrovskinin təklifi ilə nazirliyin Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi Y.S.Medvedyevin başçılığı ilə Tiflisdə komissiyanın təşkil olunması barədə qərar verilir. Komissiyanın üzvlüyünə daxili, hərbi, maliyyə, ədliyyə, dövlət nəzarəti nazirliklərinin və Qafqaz canişinliyinin nümayəndələri daxil edilmişdilər. Komissiya 1993-cü ilin aprelindən fəaliyyətə başlayır. Komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Medvedyev tərəfindən “Cənubi Qafqaz diyarının beş quberniyasında dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşunun əsasları haqqında qeydlər” hazırlanır [4, c.5-7].

Komissiya tərəfindən hazırlanmış qeydlərdə göstərilirdi ki, bütün qəzalarda tamamilə torpaqsız kəndli icmaları ilə yanaşı, torpaq çatışmazlığından korluq çəkən, hətta artıq torpaqları olanlar da var. Komissiyanın sədri Medvedyev torpaqsız və aztorpaqlı kəndliləri boş olan xəzinə torpaqları hesabına təmin etmək təklifini irəli sürürdü. Bu səbəbdən də komissiyanın qeydlərində Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində dövlət kəndlilərinə veriləcək pay torpağının yerli şərait nəzərə alınmaqla yuxarı həddi müəyyən olunurdu. Həmin ərazilər üç kateqoriyaya bölünürdü: Şərqi Zaqafqaziyanın yüksək dağlıq soyuq zolaqda yerləşən ərazilərində adambaşına 4-6 desyatin; mülayim iqlimli orta zolaq ərazilərdə 2-4; aşağı, isti iqlimli zolaqda yerləşən ərazilərində isə 0,75-2 desyatin təşkil edirdi. Qeydlərdə dövlət kəndliləri üçün ayrılacaq meşə sahələrinin də ölçüsü müəyyən olunurdu. Bunun müqabilində kəndlilər dövlətə vergi ödəməli idilər. Onun ən yuxarı ölçüsü meşələrin zənginliyindən asılı olaraq tüstübaşına 1-16 desyatin, adambaşına isə desyatinin 7-də birindən 2,5

desyatınə qədər dəyişirdi. Eyni zamanda Medvedyev hesab edirdi ki, kəndli təsərrüfatı torpaqla xüsusi mülkiyyət hüququnda deyil, daimi istifadə hüququnda təmin olunmalıdır [4, c.11-14].

Medvedyevin hazırladığı “Qeydlər” komissiya tərəfindən 1896-cı ilin əvvəllərində müzakirə edilərək onun əsasında qanun layihəsi hazırlandı. Bu layihə Tiflisdə Qafqazın Baş idarəsinin nəzdindəki Şurada 1897-ci ilin mayında müzakirə olundu. Şura üzvlərindən çoxu pay torpaqlarının bərabər surətdə bölünməsinin və aztorpaqlı kəndlilərə boş xəzinə torpaqları hesabına pay torpağı verilməsinin əleyhinə çıxdı. Onlar belə hesab edirdilər ki, azad xəzinə torpaqları hökumət orqanları tərəfindən yalnız bu yerlərə köçürülən rus kəndlilərinə verilməlidir. Əkinçilik və dövlət əmlakı naziri Yermolov qeyd etdi ki, Qafqazda rusların yerləşdirilməsi mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələdir və “bu vəzifə yerli əhalinin torpaqla təmin olunması məsələsindən irəlidə olmalıdır”. Mərkəzi komissiya Qafqaz rəisinin göndərdiyi qanun layihəsini bəzi dəyişikliklər etdikdən sonra təsdiqə verdi. 1900-cü il mayın 1-də imperator II Nikolay “Tiflis, Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyaları dövlət kəndlilərinin torpaq təminatının mühüm əsasları”nı təsdiq etdi [1, s.46-47].

Cənubi Qafqazın xəzinə torpaqlarında məskunlaşan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu ilə bağlı verilmiş 1900-cü il 1 may qanunu Cənubi Qafqazın Yelizavetpol, Bakı, İrəvanla yanaşı, azərbaycanlı əhalinin yaşadığı Tiflis quberniyasını və Kutaisi quberniyasını da əhatə edirdi. Həmin qanuna görə aşağıdakı başlıca qaydalar müəyyən edilirdi: dövlət kəndlilərinin kəndli yığıncaqlarına səs hüququ olan təsərrüfatların üçdə ikisinin razılığı ilə icma mülklərini həyətəyanı torpaqlarla əvəz etməyə icazə verildirdi; xəzinə torpaqlarının quruluşu ilə bağlı işlər yalnız tamamilə mərzləşdirilmiş və xəzinəyə keçmiş torpaqlarda aparılırdı; ayrılmış torpaq sahələri üzərində sahiblik hüququ verən xüsusi akt verildirdi; bu torpaqlardan istifadə müqabilində dövlət kəndliləri xəzinəyə feodal-torpaq rentası verməli idilər; yeni qaydalarla kəndlilərə zəruri ehtiyacları üçün meşə materiallarının ayrılması nəzərdə tutulurdu və meşələrdən istifadə üçün ayrıca vergi müəyyənləşdirilmişdi; xəzinə meşələrinin zəngin olduğu ərazilərdə meşə materiallarının buraxılmasının əvəzinə kəndlilərə meşə sahələri ayrılırdı; ayrılan torpaq və meşə sahələri bağışlana və girov qoyula bilməzdi; ayrı-ayrı kəndli təsərrüfatlarının istifadəsində olan həyətəyanı sahələr yalnız həmin kənd icmasına daxil olan kəndlilərin xeyrinə bağışlana bilərdi; kilsələrə torpaq sahələrinin ayrılması isə bunun üçün boş xəzinə torpaqlarının olması şərti ilə ayrılırdı [11, c.389-391].

Bu qanunla eyni zamanda dövlət kəndlilərinin daimi istifadəsində olan xəzinə torpaqları üçün töycü mükəlləfiyyəti; bütün digər torpaqlar üçün torpaq vergisi; həmişəlik zəmski vergisi müəyyən edilirdi. Töycü vergisinə

torpaq vergisindən başqa dövlət kəndlilərinin xalis gəlirlərinin 10-12 faizi də daxil idi. Nəticədə hər ailədən yığılan və hər ev üzrə toplanan vergi 1900-cü ilə qədər bütün Qafqaz üzrə 1,5 mln manat təşkil edirdisə, qanunun verilməsindən sonra bu vergi iki dəfədən çox artdı [1, s.47].

1900-cü il qanununun əhəmiyyəti onda idi ki, burada dövlət kəndliləri arasında torpaqların bərabər bölünməsi ideyasından imtina olunurdu ki, bu da icma torpaq mülkiyyətinə zərbə vururdu. Qanun ictimai münasibətlərin inkişafını əks etdirirdi, çünki bu dövrdə kəndlilərin təbəqələşməsi, kəndlərdə kapitalist münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsi, torpaqların varlı kəndlilərin və qolçomaqların əlində cəmləşməsi, kəndlilərin mülkiyyətindən məhrum edilməsi yoxsul və orta kəndlilərin torpaqsızlaşması və onların muzdlulara – kənd proletariatına çevrilməsi baş verdi.

Dövlət kəndlilərinin torpaqsızlaşmasının əsas səbəblərindən biri kəndli torpaqlarının bəylərin və digər torpaq sahibləri tərəfindən zəbt edilməsi idi. Dövlət mülkiyyətində olan pay torpaqlarının geniş şəkildə zəbt edilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılar idi: dövlət idarələrində xəzinənin torpağa sahiblik hüququnu təsdiq edən zəruri sənədlərin olmaması; torpaqların mərzləşdirilməməsi; torpaq mübahisələri məsələsində yerli polis və məhkəmə məmurlarının vicdansızlığı; müxtəlif saxta sənədlər düzəltməklə torpaq zəbtinin asan olması və s. [5, c.89-90].

1 may 1900-cü ildə verilmiş qanun çarizmin və rus burjuaziyasının mənafeyinə uyğun şəkildə Cənubi Qafqazda xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqları dövlət mülkiyyəti elan etmişdir. Qanun dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaqlar üzərində xəzinə mülkiyyətinə toxunmamışdı. Beləliklə, imperiyanın çox hissəsində ləğv edilən feodal istehsal münasibətlərinin qalıqları Cənubi Qafqaz dövlət kəndində saxlanılmışdır. Kəndlilərin istifadəsindəki bütün torpaqlar onların ixtiyarında qalmışdır. Belə ki, qanunun maddələrindən birində dövlət kəndlilərinin yalnız pay torpaqlarının istifadəçisi olması nəzərdə tutulurdu ki, bu da feodal asılı münasibətlərin saxlanması demək idi [1, s.47].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2008, 504 s.
2. *Qarayev E.T.* Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən: XVII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin ortalarında. Bakı: Mütərcim, 2016, 544 s.
3. *Авалиани С.Л.* Крестьянский вопрос в Закавказье: в 4-х т-х, Т.3, Поселянская реформа и реформа сословно-поземельных отношений в мусульманских провинциях. Одесса, 1914, 184 с.

4. *Антелава И.Г.* Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце 19-го века (документы и материалы). Сухуми: Госиздат Абхазской АССР, 1952, 296 с.
5. *Гасанов Г.Н.* Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку: Тахсил, 2007, 224 с.
6. *Исмаилова А.М.* Особенности проведения крестьянской реформы на Южном Кавказе в пореформенный период // Вестник Дагестанского государственного университета. Махачкала: ФГБОУ ВО "ДГУ", 2014, Вып. 4, с.167-172
7. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.: в 2-х ч., Ч. I, М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936, 207 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, Т. 45 (1870), часть 1-я, закон 48357, СПб.: Гос. тип., 1825-1881
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. VII (1887), закон 4523, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. XVII (1897), закон 14150, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. XX (1900), часть 1-я, закон 18509, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
12. *Туманов Г.* Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб., 1900, 109 с.

Redaksiyaya daxil olub 29.08.2023